

DOI: 10.36719/2663-4619/63/107-109

Elnurə Əflatun qızı Pirəliyeva

Bakı Dövlət Universiteti

magistrant

elisheflatunlu@gmail.com

EPİSTOLYAR ÜSLUBUN İNKİŞAF TARİXİ: KEÇMİŞDƏN BU GÜNƏ*Açar sözlər: ədəbi tənqid, epistolaryar üslub, mənzum məktub, ədəbi məktub, açıq məktub***History of the development of epistolary style: from the past to the present****Summary**

The first example of epistolary style in world literature is Horace's Letter to the Pisons. It has been used in the history of Azerbaijani literature in three genres of epistolary style: verse letter, literary letter and open letter. The first example of a poetic letter is in the works of G. Tabrizi in the 11th century by M.F.Akhundov. We meet with open letters in Akhundov's works. Open letter is a genre of literary criticism, verse letter and literary letter are genres of literary criticism.

Key words: *criticism, epistolary style, verse letter, literary letter, open letter*

Dünya ədəbiyyatında məktub şəklində yazılmış ilk əsər İmperiya dövrü Roma ədəbiyyatının görkəmli şairi Kvint Horatsi Flakin "Poeziya sənəti haqqında" və yaxud "Pizonlara məktub" əsəridir. O sırf nəzəri-tənqidi bir əsər olub, "ədəbi əsərin kompozisiyası", "şifahi ifadə", "xarakterlər", "əsl şairin obrazı", "şair və tənqid" kimi başlıqlar altında qruplaşdırılan fikirləri əks etdirir. Əsərin məktub adlandırılmasının səbəbi onun Pizonlara (Pizon-Romalılar tərəfindən ələ keçirilmiş qədim kelt məskənidir. Əsər Pizonun sakinlərinə müraciət formasında yazılıb-E.P) məktub kimi ünvanlanmasıdır. Nəzmlə yazılmış, qədim Roma ədəbiyyatında ədəbi tənqidin inkişafı üçün əhəmiyyətli olan bu əsərində Horatsi qarşısındakını deyil, birbaşa özünü tənqid edərək, onun timsalında bütün şairlərə tənqidi fikirlərini yönəldirdi:

"Ahəngi, həm üslubu bilmirəmsə bəs nədən,
Utanmadan özümə şair adı verim mən?!
Bilmədiyim bir halda öyrənməyimə məni,
Yalançı bir həyamı vadar eləyir, deyin. (2010: 693)

Bu əsərin epistolaryar üslubda yazılması və ədəbi-tənqidi fikirlər ifadə etməsi onu mənzum ədəbi məktub janrında yazılmış bir əsər kimi qəbul etməyimizə əsas verir.

Dünya ədəbiyyatında məktub şəklində yazılan kifayət qədər əsərlər mövcuddur: S.Zveyq "Yad qadının məktubu", AndreMorua "Yad qadına məktublar", FransKafka "Milenaya məktublar", Əziz Nesin "Taxtalı köydən məktublar" və s. Lakin bu əsərlər məktub şəklində olmasına baxmayaraq janrfərfərlənirlər: S. Zveyqin "Yad qadının məktubu" əsəri novella janrında, AndreMoruanın "Yad qadına məktublar" səri esse janrında, Əziz Nesinin "Taxtalıköydən məktublar" əsər hekayə janrında qələmə alınmışdır. "Taxtalıköydən məktublar" əsərində ölmüş eşşək dostu arıya 19 məktub ünvanlayır və bunlar hər biri şəkildə məktubdur, lakin əsər məktub janrında deyil. Buna görə də, məktub şəklində yazılan əsərlə məktub janrında yazılan əsərlər bir-birindən fərqləndirilməlidir. Ümumşərq ədəbiyyatında da məktub şəklində ("məktub formasında" yox, məhz "məktub şəklində" terminini işlətməyimizin əsas səbəbi ondan ibarətdir ki, Dəhnamələr formaca məsnəvidə yazılır. Qarışıqlıq yaranmasın deyərək "məktub şəkli" terminindən istifadə edəcəyik-E.P.) yazılan, lakin janr olaraq fərqlənən əsərlərdən biri də məhz "Dəhnamə"lərdir. Şərq ədəbiyyatında Əraqinin "Dəhnamə"si, Marağalı Övhədinin "Dəhnamə"si, Şeyx Sədəddin Həririnin "Məhbubəlgülub" (Qəlblərin sevgilisi) əsəri (əsərin Dəhnamə adlandırılması haqqında "Orta əsrlərdə vahid şərq ədəbi prosesi" kitabında yazılır: "Məsnəvi on məktubdan ibarət olduğuna görə ona "Dəhnamə" də deyirlər" (S.İbrahimov, 2018: 403), Xətəinin "Dəhnamə"si, Rükən Sayın Hərəvinin "Töhfətül-əşşaq" (Dəhnamə) əsəri, Əmad Fəqihin "Dəhnamə" əsəri məşhurdur. Dəhnamələr məsnəvi formasında, həzəc bəhrində, poema janrında, məktub şəklində qələmə alınıb. Lakin dəhnamələri də ədəbi məktub janrında yazılmış əsərlərdən hesab edə bilmərik. Epistolaryar üslubda yazılmış, məktub janrında qələmə alınan əsərlərə isə Əbuhəmid Əl-Qəzalinin "Məktublar" məcmuəsini, Mövlanə Cəlaləddin Ruminin "Münşəat" (Məktublar) məcmuəsini misal göstərə bilərik.

Azərbaycan ədəbiyyatı tarixində epistolaryar üslubun üç janrında istifadə edilib: mənzum məktub, ədəbi məktub və açıq məktub (tarixi ardıcılığa görə sıralamışıq- E.P.). Müxtəlif elm sahələrində də epistolaryar üslubdan və onun janrlarından istifadə edilir, lakin qeyd etməliyik ki, bu janrların hər birini ədəbi kontekstdə tədqiqatə cəlb etməyik.

İlk mənzum məktub örnəyinə XI əsrdə siyasi məzmunlu, hökmdar Əbülhəsən Əli Ləşkərinin sərkərdəsi Əbülyəslə Qətran Təbrizi arasında olan məktublaşmanı aid etmək olar. Müəllif Ləşkəriyə yazdığı mənzum məktubunda Əbülyəslə öz minnətdarlığını bildirir. Onun sahəsində hökmdarın yanında yüksək nüfuz, mövqə əldə etməsini söyləyir. Aran sərkərdəsi şairi buraxmaq istəmir, hətta şairi boş-boş gəzməklə günahlandırır. Həmçinin bu məzmun məktubdan o da anlaşılır ki, müəllif vətən həsrəti çəkdiyi üçün Gəncəni tərk etmək istəyir. Bu haqda Ə.Səfəri yazır: “Qətran Təbrizi elə oradaca könlünə Təbrizin havası düşdüyünü, Gəncəni tərk etdiyini xatırlayır:

Təbriz xatirimə düşübdür indi,
Sanki ürəyimdə od şölələndi.
Ta ki Təbriz fikri məndə oyandı,
Canımda elə bil odlar qalandı.” (2008: 65)

Vətən həsrətini içində boğa bilməyən şair Gəncəni tərk edərək Təbrizə geri dönür. Bu məktub siyasi xarakter daşımaqla yanaşı, həmçinin mədhiyyə xarakterli olub, eyni zamanda vətənə həsrət məzmununu da ifadə edir.

Mənzum məktublar haqqında “Özümüz və sözüümüz” kitabında belə məlumat verilir: “Mənzum məktub-Azərbaycan klassik poeziyasında geniş yayılmış epistolyar forma. Mənzum məktublarda intim-şəxsi xarakterli məsələlər arxa plana çəkilir, əsasən dövrün ictimai-siyasi hadisələrindən, insan taleyindən və s. Geniş bəhs olunur” (Elçin, 2005: 439). Yəni mənzum məktublar həm ədəbi, həm fəlsəfi, həm tarixi, həm siyasi, həm iqtisadi, həm də digər mövzularda ola bilər.

Ədəbi məktub janrında yazılmış ilk əsər Məsud ibn Namdara aid səcli nəslə yazılmış məktublardır. Bu məktublar divan məktubları və ədəbi məktublar olmaqla, iki qismə ayrılır. Məsud ibn Namdar məktuba bir janr kimi yanaşmış, müxtəlif mövzularda 17 məktub nümunəsi yaratmışdı. Bu məktublardan bir qismi müxtəlif ədəbi mövzularda yazılıb və ədəbi məktublar adı altında qruplaşdırılıb. Azərbaycan ədəbiyyatı tarixinin ikinci cildində Məsud ibn Namdarın məktubları ilə bağlı belə məlumat verilir: “Dövrün məktublarının xüsusiyyətlərini öyrənmək baxımından Məsud nəsrinin bu qolunun ayrıca yeri var. Onlar da daha çox səcli nəslə yazılmışdır və məzmunca iki yerə bölünür: 1. Divan məktubları; 2. Ədəbi məktublar” (AMEA, 2007: 292). Divan məktublarına əmirilər, vəzirlər, maliklər və başqa yüksək vəzifəli divan işçilərinə yazılmış məktublar daxildir. Ədəbi məktublarına isə öz bədiiliyi ilə seçilən, səcli nəslə yazılmış məktubları daxildir. Biz Məsud ibn Namdarın hər iki başlıqda toplanan məktublarını epistolyar janrın ilk örnəklərindən hesab edirik.

İlk açıq məktub örnəyinə isə XIX əsrdə Mirzə Fətəli Axundov yaradıcılığına rast gəlirik. Mirzə Fətəlinin 1871-ci ildə yazdığı “Kritika” məqaləsinin V.Sultanlı da açıq məktub tərzində yazılmasını qeyd edir: “Mirzə Fətəli Axundzadənin dərc olunmaq üçün İranın «Millət» qəzeti münşisinə ünvanladığı, lakin bəlli səbəblərdən yayınlanmayan «Kritika» adlı yazısı açıq məktub tərzində qələmə alınmışdır”(2019: 38).

Epistolyar üslubun janrlarını bir-biri ilə belə müqayisə edə bilərik.

1) Açıq məktubdan fərqli olaraq epistolyar üslubun digər janrlarının yaranma tarixi daha qədim dönmə təsadüf edir. Belə ki, XI əsrdə Qətran Təbrizi yaradıcılığında ilk mənzum məktub, Məsud ibn Namdar yaradıcılığında isə ilk ədəbi məktub örnəkləri yaradılıb. Lakin açıq məktubun yaranması XIX əsr Mirzə Fətəli Axundzadənin adı ilə bağlıdır.

2) Açıq məktub ədəbi tənqidin müasir janrlarından biri hesab olunur. Lakin ədəbi məktub və mənzum məktub ədəbiyyatşünaslığın janrıdır.

3) Açıq məktubu epistolyar üslubun digər janrlarından fərqləndirən ən mühüm cəhətlərdən biri də ondan ibarətdir ki, açıq məktub mütləq yazıldığı zaman dövrü-mətbuatda çap olunmalıdır. Belə ki, əgər hər hansısa bir kəsin yazdığı açıq məktub mətbuatda çap olunmursa və illər, hətta əsrlər sonra çap olunursa, biz onu açıq məktub hesab edə bilmirik. Bu zaman həmin məktublar da ədəbi məktub sayılır.

4) Açıq məktub və ədəbi məktub həm nəzmlə, həm nəslə (hətta səcli nəslə) yazıla bildiyi halda, mənzum məktublar sadəcə nəzmlə yazıla bilər.

5) Açıq məktub ədəbi tənqidin janrı olduğu üçün ədəbi-tənqidi mövzuda yazılır, lakin əksərən kəskin tənqidi ruhda yazılmaz, buna baxmayaraq dünya ədəbiyyatında kəskin tənqidi ruhda yazılmış açıq məktublara da rast gəlinir. Ədəbi məktublar adından da görüldüyü kimi ədəbi mövzularda yazılır, mənzum məktublar isə mövzu cəhətdən daha geniş olur.

Mənzum açıq məktublardan biri məhz Əkrəm Cəfər tərəfindən Hüseyn Cavidə yazılmış açıq məktubdur. Məktub “Kim kəsərsə tökülən qan izini, Qurtaran dahi odur yer üzünü” proloqu ilə başlayır və Əkrəm Cəfərin yazdığı əsas hissə ilə davam edir:

Hey köhnə şair!
Gözlərindən o köhnə gözlüyü endir.

Yer üzünü qurtarmaz
Nə şairlər, nə dahilər,
Nə filosof, nə peyğəmbər.
Dünyanın dünya boyda dərdi var.
Onu yalnız milyonlar qurtaracaq:
Milyonlar. (1930: 23-24.)

Digər bir nəzmlə yazılmış açıq məktub isə “Bakı intelligensiyasının Stalin yoldaşa məktubu”dur ki, bu məktubun müəllifi, daha doğrusu, müəllifləri məsələsi də diqqətimizi cəlb etdi. Digər açıq məktublardan fərqli olaraq bu açıq məktubun 3 müəllifi var: S.Vurğun, R.Rza, S.Rüstəm (ədəbiyyatımızda çoxmüəllifli açıq məktublara da rast gəlirik-E.P):

Salam sənə alnı açıq evladından, böyük ata!
Şərəf sənənin yaratdığı bu işıqlı kainata,
Kimə sorsan deyər bu gün, böyük olsun, uşaq olsun,
“Bu xoş günü bizə verən Stalindir, o sağ olsun! (1939: 1)

Sadəcə Stalinin şəxsiyyəti və “gördüyü işlərin” tərifləndiyi bu açıq məktubda ədəbi tənqiddin tələblərinə cavab vermir. Əslində ədəbi tənqid şəxsiyyəti deyil, onun ədəbi fəaliyyətini dəyərləndirmək üçün var. İstər Əkrəm Cəfərin, istərsə də, S.Vurğun, R.Rza, S.Rüstəmin birgə yazdığı açıq məktublar, istərsə də SSRİ dönməsinin açıq məktublarının 90%-i ədəbi tənqiddin tələblərini ödəmir:

1) Açıq məktub ədəbi tənqiddin janrıdır. Ədəbi tənqid şəxsiyyətə deyil, ədəbi fəaliyyətə yönəlir. Təəssüf ki, 1930-cu illərdə ədəbi tənqidimiz də, onun janrları da məkrli siyasətin qurbanı olduğu üçün tənqidimiz siyasiləşdirilmişdir. Açıq məktublarda şəxsiyyət mərkəzi rol oynamışdır.

2) Bu dönmədəki açıq məktublar tənqidi görüşlər deyil, təhqir və yaxud da şişirdilmiş təriflərlə doludur. Bu məktublarda demək olar ki, heç bir ədəbi-tənqidi görüşə rast gələ bilmirik.

3) Ən önəmlisi isə, həmin dönmədə tənqiddin üstündə elə bir senzura var idi ki, tənqid ədəbi prosesi dəyərləndirmək, yönləndirmək əvəzinə, həmin dönmədə tənqid yönləndirilirdi. Tənqid obyektivliyini itirmişdi. Bu da, əlbəttə ki, tənqiddin bütün janrlarına, o cümlədən açıq məktublara da öz mənfi təsirini göstərirdi. XIX əsr və XX ərin əvvəllərindəki açıq məktublardan fərqli olaraq, 1930-cu illərdə açıq məktubları adı məktublardan fərqləndirən tək şey mətbuatda çap edilməsi idi. Yəni bu dönmədə sanki ədəbi məktubun ədəbi tənqiddin bir janrı olması məsələsi unudulmuşdu.

Nəticə

Epistoliar üslubun ən gec yaranan janrı hal-hazırda ədəbi tənqiddin aparıcı janrlarından olan açıq məktub janrıdır. Açıq məktublar öz səmimiyyəti və dil sadəliyi ilə seçilir, onların həm nəzm, həm də nəsrə yazılmış örnəklərinə rast gəlinir. SSRİ dönməsində ədəbi tənqiddin hər janrı kimi açıq məktublar da siyasətə xidmət etdirilmiş, öz obyektivliyini itirmişdir.

Ədəbiyyat

1. Antik ədəbiyyat antologiyası (tərtib edən Əli Sultanlı). Bakı. “Şərq-Qərb”. 2010. 824 səh.
2. İsa Həbibbəyli, Sənan İbrahimov. “Orta əsrlər vahid şərq ədəbi prosesi”. I cild. “Ləman Nəşriyyat Poliqrafıya” MMC. Bakı. 2018. 474 səh.
3. Ə.Səfərli, X.Yusifli. Azərbaycan ədəbiyyatı tarixi. Bakı. Ozan. 2008. Səh. 696.
4. Elçin. Seçilmiş əsərləri 10 cildə. IX cild. Bakı. Çinar-Çap. 2005. Səh. 509.
5. AMEA. Azərbaycan ədəbiyyatı tarixi 6 cildə. II cild. Bakı. Elm. 2007. Səh 632.
6. Vaqif Sultanlı. Azərbaycan ədəbi tənqidi. Bakı, «Nurlar» nəşriyyatı, 2019, 312 s.
7. Ə. Cəfər. “H. Cavidə açıq məktub”(1930). İnkilab və mədəniyyət. N 11-12. S. 23-24.
8. S.Vurğun, R.Rza, S.Rüstəm. “Bakı intelligensiyasının Stalin yoldaşa məktubu” (1939). Ədəbiyyat qəzeti N 15 (220). S.1-2.

Rəyçi: prof. Almaz Əli qızı

Göndərilib: 26.02.2021

Qəbul edilib: 01.03.2021